

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ САМОПІЗНАННЯ В ЛЮДСЬКОМУ МИСЛЕННІ В АНТИЧНИЙ ПЕРІОД (КЛАСИЧНА ДОБА)

Проблема самопізнання людини актуалізується самою людиною, яка і по цей день залишається загадкою для самої себе, в якій зійшлися суперечності сучасної епохи і з якою пов'язані майже всі надії на їх вирішення. На сьогоднішній день, на жаль, увага звертається переважно на методологічні та соціальні аспекти соціального буття, що певною мірою, елімінує визначення людини як особистості. Щодо авторів, які досліджують проблему значення і ролі трансцендентного в бутті людини, то згадаємо А.Карася, А.Пашука, В.Кондзьолку, Л.Ситниченко та ін.

В сучасному світі трансцендентні основи або нехтуються, або залишаються прихованими.

Античний світогляд вирізняється накладанням земних відносин на всю природу, а космологізм є його найістотнішою рисою. “Людині, яка жила в умовах первісно-суспільного ладу, були зрозумілими і найбільш близькими тільки суспільно-родові відносини. На основі цієї зрозумілої їй дійсності вона і міркувала про природу, суспільство і про весь світ... Ось чому небо, повітря, земля, море, підземний світ – уся природа уявлялась їй нічим іншим, як одним величезним родовим суспільством... А це і є не що інше, як міфологія...” – писав Лосєв [1, 7].

Колись усі народи поклонялися небу. Всесвіт був головним предметом давнього чуттєвого пізнання або світогляду. Порядок у світі тримається та стверджується небом, адже воно є видимим втіленням закономірного та незмінного порядку. Воно дає землі вологу та тепло, воно розділяє спеку та холод, світло та темряву, життя та смерть в усій природі. Небо визначає зиму та літо, порядок життя природного та людського, закони культу та держави. Для давніх народів небо було видимим божеством, яке все обіймає, все вміщує, всім управляє. Небесні світила знаменували для них всі терміни часу та час взагалі. Зима та літо, ніч та день настає у визначені строки, утворюючи незмінність та закономірність небесного порядку. Тому мудреці усіх народів прагнули вникнути у небесну таємну мудрість. Всі давні вчення грецьких філософів розглядаються як астрономічні гіпотези, для давніх єгиптян небо – як водна безодня, по якій плавають в золотих човнах астральні боги. Згідно з Фалесом, небо є вода, у Анаксімена небо – повітряна “безодня”, яка то згущається, то розріджується, а земна площина та світила містяться в ній. Його стани та афекти є зима та літо, холод та спека, завдяки яким утворюються річі. Безмежне небо Анаксимандра – вічне яке крутиться від самого початку. З часом все з нього виділяється та знову повертається в нього; земля та світила – це небесний вогонь, який міститься у повітряних трубках астральних сфер. У своєму вічному коловороті воно є Гадес та Діоніс, бог смерті та бог радісного життя, бог ночі та дня, заходу та сходу, воно є вмістилище небесної блискавки, та божественного вогню Гіппаса та Геракліта. Головним предметом світогляду піфагорійців небо є видимою гармонією та числом, видимим божеством, споглядаючи та здійснюючи його порядок в усьому. Так вони служили йому на землі. Дихаючи в себе та від себе, небо породжує десять небесних тіл, які крутяться навколо центрального вогню та є оточеними вогняною стіною. Споглядаючи небеса, Ксенофан Колофонський дійшов висновку, що все – єдине, а єдине є Бог. Елейські філософи вважали, що небо є божественна куля, яка немає ні рук, ні ніг, яка все бачить, все чує, управляючи без напруги думками всіх, одним словом, небо є круглий Бог, який наповнює собою все. Це божественне тіло є однорідним, всюди тотожним самому собі, чисте, вічне, всюдисуще. Воно складається з непроникної ефірної тверді – так визначили елєати правдиве божественне “тіло”, а неправдиве божественне тіло на основі “гадок” вони визначили як те, що переломлюється у пільмі небуття на оманну множину рухомих предметів. Учні Парменіда, обравши “шлях світла” та залишаючи “шлях темряви”, дійшли висновку, що весь космос заповнений тільки божественним “тілом”

абсолютної щільності. Верховний Бог Емпедокла також є тією сферою, яка, перебуваючи колись у любовній єдності, була розбита та розсіяна ворожнечею, але перемагаюча сила Любові знову збирає її у першопочаткову єдність у вигляді божественної кулі.

Всі давні філософи, незважаючи на різноманітність начал, у небі вбачали джерело розумного порядку в усій природі, в тому числі і в людині. Здатність розумного та безперервного руху як одного цілого мають небо та світила, і завдяки цьому, або і тільки через це, вони рухають собою іншу решту. Щодо людини вважалося, що її розум має силу лише у спілкуванні з небесним світлом, душа має повітряну або вогненну природу небесного походження. Часточку зіркової божественної природи у душі бачили Геракліт, піфагорійці та атомісти. Вітчизною душі є небо, і в небі написаний її закон. Наслідуючи коловорот Всесвіту, душа переселяється від смерті до життя, опускається та піднімається, як вважав Анаксагор. Душу, як мікрокосм, який відображає образ видимого неба, розглядали Філолай та Платон. Намагаючись відкрити таємницю неба, всі філософи заглиблювались в неї, причому чим більше заглиблювались, тим важчим виявлялось це завдання.

В історії людського мислення нову еру відкрив Сократ. Він вперше “від’єднав” філософію від природи, “опустив” її з неба на землю та відкрив метафізичну та духовну область для неї. В час розхитувань усіх філософських, релігійних, моральних та політичних вірувань він вказав на людське самопізнання як на джерело та начало будь-якого знання та філософії. Він звернувся до пізнання морально-етичної сутності людини, попередньо відмовившись від будь-якої фізики, не шукаючи нічого щодо природи. Від світу явищ, тобто від того, що нам відомо завдяки нашим органам чуття, він перейшов до того, що нам безпосередньо відомо, та вперше почав досліджувати самі пізнавальні процеси людини та морально-етичну діяльність її духу.

Щодо морально-етичної діяльності духу він намагався знайти знання, незалежне від показників органів чуття та якогось зовнішнього авторитету або довільного людського розмірковування, те знання, яке було б безумовним та безпосереднім, загальноєдиним, об’єктивним та безвідносним. В такому знанні він вбачав абсолютний критерій всякого знання, що має для людини вищий морально-етичний інтерес, як найбільш потрібне та корисне для неї. На цій основі самопізнання стає завданням всієї філософії. Як заповідь дельфійського Бога, велика максима “пізнай самого себе” була відомою у Греції ще до виникнення філософії та неодноразово змінювала весь спосіб людського мислення в наступні часи. Ніхто з філософів не пов’язав свого імені з цим висловом так, як Сократ, який вважав, що життя без нього є недостатнім. Він був філософом, але він був ще й релігійним проповідником, який з допомогою безумовної вселенської філософії намагався провести морально-етичну реформу, в чому полягає його велике значення як вчителя всього людства. Щоб відбулася така реформа, потрібне було надзвичайне поглиблення свідомості, і він поглибив свідомість усього людства. Щодо фізики свого часу Сократ говорив, що як не можна творити природних явищ, так не можна і суттєво пізнати природу, тому що суттєве знання природи є божественне, а не людське. Втім, повне та суттєве знання завдяки поглибленню самосвідомості є корисним та істинним. Розумний закон можна знайти лише у морально-етичній галузі пізнання як основи та цілі будь-якої людської діяльності, тому у цій області пізнання істини може бути суттєвим та дійовим, як необхідне для всіх і надзвичайно корисне. Постійно міркуючи про людські справи, Сократ аналізував, що є справедливим, а що ні, що є добре, а що погане, що є мужність, а що – боягузтво, що є мудрість, а що – глупота, що є знання, а що – незнання, що є добродійство та краса, а що – ні. Тих людей, які знали це, він вважав вільними та добрими людьми, тих, хто не знав цього, він зараховував до рабів та поганих людей. Вважаючи, що діяння наше буде істинним та добрим лише на основі суттєвого та істинного знання, він був переконаний, що таке знання є не тільки теоретичним, а й практичним. Вперше у вченні Сократа простежується проблема ототожнення теоретичної та практичної мудрості, або чистого та емпіричного Я як проблеми розуму та волі, що становить основу його вчення. Щоб звільнити людину від зла та зробити її вільною та доброю, потрібне суттєве пізнання істини, вважав він. На основі такого знання пояснюються всі риси діяльності: безкорисливість, любов до мудрості. Публічність його вчення переконувала усіх заглибитись у себе, спонукала до турботи про свою душу та шукати

суттєвого знання того про добре, корисне та праве перед Богом, застосовуючи при цьому метод бесіди з людиною. Тільки тоді, коли людина усвідомить своє повне незнання щодо усіх речей та відречеться від гадок, можна досягти такого знання, вважав Сократ. У змішуванні відносної “істини” або брехні, яка базується на основі гадок, і безумовної істини полягає головна перешкода досягнення досконалого знання. У боротьбі з такою відотною істиною, або брехливою “мудрістю” виявляється іронія Сократа. Довільно приймаючи будь-яке твердження співбесідника, яке видає себе за безумовно істинне як таке, та надаючи йому характеру всезагальності та безумовності, він пізніше спонукав співбесідника розвивати своє твердження, виводив з нього всі логічні наслідки. Завдяки декільком питанням він “відкривав” суперечності між формальною всезагальністю безумовного твердження та обмеженістю і відносністю його змісту, тобто формальну суперечність між тим, що стверджує людина, і тим, що вона повинна визнати за істину, між тим, що вона знає, і тим, що вона думає знати. Незважаючи на такий негативний результат, діалектика Сократа мала позитивну мету, а саме: виявляючи незнання, збудити у своїх співрозмовників позитивне, абсолютне та істинне знання. За допомогою такого ідеалу знання людина судить не тільки про недосконалість свого знання, а й бажає досягти істинного знання. Завдяки такому ідеалу знання є не тільки критерій, а й мета, від усвідомлення якої залежать способи, шляхи та методи, що ведуть до неї. Тому однією негативною діалектикою бесіди Сократа не вичерпувались, вони включали в себе й позитивний ідеал мудрості та способи його досягнення. Критичний аналіз людських думок, а не скепсис та сумнів у будь-якій істині та знанні було метою Сократової негативною діалектики. Довести переважання вселенської істини над будь-якою відотною, яка базувалася на людських гадках, було основним завданням Сократа, доведення її досконалої метафізичності. Через усвідомлення людської обмеженості він прагнув збудити в усіх смиренність перед мудрістю, безкорисливу любов до неї та релігійну любов до Істини, до Бога. Видається, що тільки тому, що менше всіх інших він вважав себе мудрим та більше інших любив мудрість, він був визнаний тоді найрозумнішим. Сократ став наголошувати на самопізнанні, коли зрозумів, що така мудрість досягається самопізнанням, та став шукати мудрість у собі та інших.

Випробовуючи мудрість тих, хто вважався тоді найбільш розумним, знаходив її безпідставність та вбачав корінні суперечності окремих вчень – філософії єдності та філософії множинності, філософії руху та генезису, філософії незмінного, нерухомого буття. Виходити з розгляду якого-небудь одного боку речей, вважати себе власником абсолютної істини, на думку Сократа, було коренем помилки всіх цих систем. Він зрозумів, що абсолютна істина – є ідеал, недоступний теперішньому людському пізнанню. Знати, що таке знання, може тільки той, хто здатний пізнавати та критично ставитися до своїх знань, хто має ясну інтуїцію. І в цьому саме велике позитивне значення негативною діалектики Сократа.

За своєю формою всезагальність та безумовність істинного знання не можуть бути привнесеними ззовні, тому істинне знання повинно бути розвинуте з глибини, нашою пізнавальною діяльністю. Усвідомленість відносності та умовності нашого знання свідчить про його подальший розвиток. Ідея досконалого знання, яку ми порівнюємо з ним, служить критерієм його правильного шляху до істини. Навіть відносно людське знання, як усвідомлення людиною його обмеженості, повинно мати у собі свій Логос, як свою основу і не залежати від психологічних асоціацій, зовнішніх вражень та випадкових уявлень і повинно зсередини логічно визначитися. Логічні поняття, визначення та умовиводи, основані на них, – це і є значною мірою розумне знання. Метод “загального визначення” понять та індукція такого роду – відкриття Сократа. Метод діалектичного наведення є способом визначення понять, якого дотримувався Сократ. Поняття, згідно з Сократом, визначає сутність речей, в ньому – мірило істини будь-якого міркування або дії, на основі поняття робиться будь-який доказ. Все, що можна з достовірністю стверджувати щодо будь-якої речі, є доказом. Сократ прагнув звести до основного поняття будь-яке міркування, виводячи пізніше з нього логічні наслідки та підводячи окремі випадки під загальні положення.

Виводячи наслідки із загальних припущень, до яких дійшов співрозмовник та які є очевидними для всіх, він починав з найбільш відомого з визначених понять, як і в доказах. За

допомогою розкриття внутрішніх суперечностей він випробовував самі поняття, викриваючи оману невизначеність, та доводив необхідність конкретних понять. Загальні поняття включають у себе одиничні та підпорядковані, родові поняття включають в себе видові. Той, хто вміє від універсального сходити до одиничного, не перескакуючи через проміжні ланки, та, навпаки, діалектично просуватися від виду до роду, від менш загального до більш загального і універсального, той досконало володіє діалектичним мистецтвом. Такий діалектик здатний правильно розуміти порядок речей одних відносно інших, ясно пізнавати, що є кожна річ, правильно розрізняти речі по родах, а той, хто не вміє діалектично визначати видові та родові ознаки речей, той постійно обдурює себе та вводить в оману інших.

Велика заслуга Сократа полягає ще й у тому, що він відкрив у самосвідомості людини істинне начало, що становить її внутрішню сутність, а саме: вище духовне начало, яке розкривається у розумній свідомості. Людська душа розумна, та всі її істинні якості та діяльності також розумні. Зводити до знання всі добрі якості або добродетелі людини, і вище її благо – основа етики Сократа. Початок та кінець морально-етичної та істинної діяльності людини є мудрість. Щоб вибирати найкраще та віддалятися від поганого, розглядати, що є кращого у речах, і, дотримуючись словом та ділом діалектики їх родів, – в цьому й полягає сутність мудрості, згідно з Сократом. Сократ ще визначив різницю між загальною логічною сутністю, причиною і ціллю. Знаючи самих себе, свою істинну природу, ми знаємо, що нам потрібно для свого блага, так само, знаючи відносну ціну кожної речі та кожного вчинку, ми маємо розумну норму нашої поведінки. Головне, щоб таке знання “народилось” всередині людського розуму, було правдиве, а не здобувалося ззовні.

Істинне знання можна “народити” тільки у собі, його не можна ні зробити, ні десь взяти. Добродетель залежить від такого знання, омана та порочність – від неправдивого знання. Ціль є принципом розумної дії, принцип будь-якої дії є благо, а принцип всіх дій та цілей є найбільше благо. Принцип розумної дії у формуванні суспільства та людських відносин є ціль, і до цього вищого блага людина прагне, як до загальної цілі своїх дій. Той не досягає блага, хто не знає цієї вищої цілі, хто знає цю ціль, той і досягає блага. Дії такої людини є добрі у вищому розумінні, вона є добродетельна не випадково, а принципово, тому що добродетель виникає від свідомості істинного знання блага. У своїх бесідах про добродетель Сократ відкриває їх суттєву єдність. Він наголошував, що до всіх добродетелей взагалі підходить істинне визначення якої-небудь окремої добродетелі.

Морально-етична реформа та загальний принцип Сократової етики полягає в тому, що такі чесноти як, скажімо, справедливість, побожність, мудрість, сміливість тощо, є однією добродетеллю, а не декількома, тому що вони виключали б одна одну у своїй множині. Сократ, заглиблюючись у самопізнання, знайшов, що правда всезагальна, тобто, що морально-етичний закон, подібно до теоретичного знання в свідомості людини, включає вселенську універсальність. Розуміння одиничного в загальному і загального в одиничному на основі всезагального та безумовного пізнання є здатністю людського розуму. Розум визначає вільну та добродетельну людину до дії. Вільна людина визначається через розумне усвідомлення блага та об’єктивної природи логічного розподілу цілей та засобів. Вона не підкоряється як зовнішнім окремим спонуканням, так і безпосередньому сліпому спонуканню. У Сократа питання про свободу волі не виникає як проблема вибору між тим, що потрібно, як теоретичне знання чистого Я, та тим, що я хочу і можу на основі мотивів, які відображаються в емпіричному Я у практичній діяльності. На думку Сократа, свобода визначається універсальним розумом та всезагальною об’єктивністю, а нерозумна дія не відповідає істинній природі людини, і ця дія не є вільною. Звільняє людину тільки істинна самодіяльність розуму та знання.

Добродетель не може виникати як щось готове, дане ззовні, хоча виховується в людях вченням та вправами як знання. Ніхто не може здобути через зовнішнє істинне знання, кожен повинен шукати його лише у собі самому. Добродетель для Сократа має безумовну цінність, яка дорожча за життя та насолоду, що відрізняється від зовнішніх властивостей, сил та здібностей, які природно належать людині як зовнішні блага, які є цілком відносні. Що таке благо, як друге питання його етики, Сократ не дає. Як практична філософія Сократа не йде далі

невизначеної потреби розумної дії, підпорядкованої поняттям, так і теоретична філософія залишилась при одній загальній потребі раціонального пізнання. Усвідомленість вічних законів та загальне вселенське знання є началом Сократової етики, а користь – відносною та умовною. Згідно з Сократом, не треба говорити про абсолютну кінцеву користь, навпаки, можна і потрібно говорити про вище благо як про кінцеву мету. Вище благо людини, згідно з Сократом, є благо її розумного Духа, а нерозумне немає визначеності та гідності. Незважаючи на те, що багато хто звинувачує Сократа у суперечностях, він вільний від них, оскільки визнавав безпосередню тотожність знання, добродійності та блага.

Істину Сократ розглядав як поняття, а поняття – не тільки як пізнання, а й як буття, це стало, напевно, дуже важливим для подальшого розвитку філософії в цілому. “Якщо мені говорять, – пише Платон, опорилюднюючи міркування Сократа, – що така-то річ прекрасна або яскравим своїм кольором, або обрисами, або ще чим-небудь в такому ж роді, я відкидаю всі ці пояснення, вони тільки збивають мене з пантелику. Просто... може навіть занадто безхитрісно, я тримаюся єдиного пояснення: ніщо інше не робить річ прекрасною, крім присутності прекрасного самого по собі або єдності з ним...” [2, 691].

Для Сократа знання істини включає у себе поняття добродійності, благо – її кінцеву мету, саму добродійність – ту діяльність, яка здійснює цю мету в окремих актах у благо в світі. Але поетапного процесу ототожнення емпіричного Я та чистого Я, іманентного їх прояву як творчого акту, у філософії Сократа не простежується. Присвятивши своє життя самопізнанню та шукаючи мудрості у собі, виходячи з відповіді піфії храму Аполлона, він зробив висновок, що істинна мудрість людська – це усвідомлення свого незнання та любов до мудрості вищої, божественної. Сократ вмщав у собі живу суперечність між формою та змістом (вищу геніальність та духовну красу) під зовнішнім вишлядом бездарного чуттєвого силена, що, в свою чергу, зробило його драматичним лицем. Звертаючись до молодих людей, Сократ радив їм частіше дивитися в дзеркало: красивим, щоб не осоромити своєї краси, а некрасивим – щоб гарним вихованням затінити потворність. Сократ на основі відкриття духовного світу людини, її самоцінності як особистості та діалектики мислення створив напрям для своїх шкіл, які й зайнялися розробкою проблеми людини та її буття. Він підготував ґрунт для побудови діалектичної системи об’єктивного ідеалізму Платона та ін.

Отже, Сократ та Платон поклали великі надії на теорію та практику самопізнання як альтернативу, що заперечує гносеологічний нігілізм. Дослідження значення та ролі самосвідомості у бутті людини може значною мірою допомогти у створенні певних передумов для становлення особистості як запоруки ефективного функціонування суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Лосев А.* Античная мифология. – М., 1957.
2. *Платон.* Федон // Диалоги: В 2-х кн. – М., 2008. – Т. 2, кн. 1.